

ממדף הספרים

מכוח המדיניות למדיניות של כוח

על ספרו של יגאל עילם
"ההגנה – הדרך הציונית אל הכוח"*

ד"ר שלמה הראל

לקראת היסטוריוגרפיה מקיפה:
תחומי הדיון

ההיסטוריה השלמה והממצה של צמיחת היישוב בארץ ישראל טרם נכתבה. לאחרונה זכינו אמנם להרחבת התשתית המחקרית בכיוון זה, בעצם הנטייה לכירורג אינטנסיבי של פרשיות עלומות מן העבר. מחקרים פוריים אלה מהווים תנאי הכרחי לקראת האידיאל של היסטוריוגרף פיה אינטגרטיבית. דומה שספרו של י' עילם, הנדון כאן, עשוי להיות אחד הנדבכים החשובים ביותר במסגרת מקיפה כזו.

לפנינו מונוגרפיה משולבת, תיאורית אנליטית, המקיפה את התקופה למן ייסוד "השומר" (1909) ועד להקמת צה"ל (1948). בין שתי תחנות אלו נפרשים גלגוליו של רעיון ההגנה העברית, להלכה ולמעשה. עם ייסוד "השומר" באה לידי ביטוי ממצה הפילוסופיה הביטחונית של אנשי העלייה השנייה, ונסתמנה פריצת-דרך מהפכנית בתפישת הפונקציה של השמירה העברית לגבי עיצובו של טיפוס יהודי חדש במסכת המפעל הציוני בארץ. תופעה זו מהווה אפוא חוליית-מכוא בספר. למעשה, מהווה פרשת נפילת תל-חי נקודת מוצא מאיצה לתהליך כולו. כאן נחשפו במידה אקוטית מגבלותיה של התפישה הלגיטימטית בנסיבות הפוליטיות המיוחדות שנוצרו בגליל. היה ברור, כי שוב אין להסתפק בכוחות מגן מקומיים מקרב המתיישבים עצמם, ולפיכך יש לארגן כוח הגנה בהיקף ארצי; או לחילופין: לארגן רשת ארצית של כוחות מגן מקומיים שיוכלו לפעול במשותף ובתיאום בהיקף אזורי או אף ארצי. לדינמיקה של רעיון בסיסי זה ול"פצעי הבגרות" שליוו אותו מוקדש ספר זה. הוא סוקר את התנאים האישיים, חברתיים, ביטחוניים ומדיניים, תוך הטעמת הקשיים (אובייקטיביים וסובייקטיביים) שעמדו בדרך הביצוע.

קשת הנושאים ובעיות היסוד

יקצר כאן המצע מלפרט את כל קשת הנושאים והעניינים, אשר תופסים מקום תחת כותרת הספר "הדרך הציונית אל הכוח". מה היו כוחות הדחף שהניעו את הרעיון? מה היו הצורות והדפוסים הארגוניים שלבש? מה היו השלבים העיקריים והמאפיינים המייחדים כל שלב בדרך להגשמתו? מה היו התרומות ארוכות-הטווח של כל

הכרעה? מה היו גורמי העיכוב והנסיגה באחרים מן השלבים? היכן היו כישלונות, ממה נבעו, ומה היה טיבם? ועל כן, מה היו גבולות המשמעות של ההישג הציוני? – אלו הן רק מקצת השאלות הנדונות, המכוונות את הקורא לחדור לעולמו הפנימי, המורכב והמסובך של ארגון "ההגנה". בדיון שם המחבר דגש על הלבטים והוויכוחים שליוו כל הכרעה בקשר ל"הגנה", הן בנוגע לטקטיקה המתאימה לוירה ולנתונים המשתנים, והן בנוגע למינויים אישיים או ריאורגניזציה מבנית. המחבר אינו מסתפק בסקירה אינפורמטיבית גרידא, אלא שוקל ומעריך את המתחים והדיאלוגים, ומנח את השלכותיהם, לעתיד הארגון (כגון: בלימת ההתעצמות או האצתה; הצטרפות אישים מן השורה הראשונה או פרישתם; פשרה מעורפלת של יעדים וסמכויות או הגדרתם הברורה, וכיו"ב). סקירה בדרך זו מאפשרת את בחינת ההתהוות הדינמית של "ההגנה" ככוח מגובש ולוחם, עד לגלגול בצה"ל.

אחת הטענות המרכזיות בספר, אולי בניגוד לכמה דעות רווחות, היא כי המעבר מ"ההגנה" לצה"ל נשא אמנם אופי מהפכני, אולם התרחש בצורה "קוונטית", כלומר: תהליכים של צבירה וגידול אבולוציוניים שנסתיימו ב"קפיצת-דרך". המחקר מעוניין אפוא לעמוד בעיקר על היסוד הגלום בדרך שער לקפיצה.

קווי אורך ורוחב: מארגון מיליציוני מקומי לארגון צבאי ארצי

הספר מיועד לציבור הרחב, ועובדה זו משתקפת היטב בעריכתו הלשונית והעניינית. עם זאת הוא מצטיין בכך שהוא מבקש לתאר תיאור נאמן – מעוגן במקורות ארכיוניים ראשוניים ובספרות ערכנית מגוונת – איך התפתחו הדוקטרינות של ההגנה, ולא פחות מכך מדוע נוצקו דפוסי ארגון מסוימים. כאן גם כאן נמנע המחבר, לאורך כל הדרך, מאידיאליזציה של המהלכים והאנשים המאזכרים, חרף העובדה שלרבים מהם נגדרו זה כבר מיתוסים והילה הירואית בתודעה העממית. נהפוך הוא: סגולתו של הספר כחתירה לחשיפה דייקנית, אפילו של מאבקי כוח פנימיים ומניעים אישיים אפלים, במקום שהדבר מתבקש מן הנתונים.

בדרך ארגונים של הפרקים שם המחבר דגש על ההתפתחות הכרונולוגית. הוא ממין את החומר העובדתי הרב על פני ציר של זמן. מתורה זו מאפשרת מעקב אחר התחנות וקפיצות-הדרך שעשתה "ההגנה", בעקבות שינויים שהתחוללו כשרה המציאות המדי-

* הוצאת זמורה, ביתן, מודן, 1979, 380 עמ' (כולל ספח, ביבליוגרפיה ומפתח).

ניתן היה לדעתי, להסתפק בכגון אלה בהפניית תשומת לבו של הקורא למקורות הביבליוגרפיים הנוגעים בדבר. לסיכום, במונוגרפיה זו בא לידי ביטוי פעלם של גופים ואנשים רבים, שתרמו כל אחד בדרכו ובתחומו – למרות כל הקשיים – להכשרת הכוח, שבלעדיו אין לתאר את הקמת המדינה וביצורה. אם מתעוררות בכל זאת שאלות חרדות¹ תוך כדי עיון, הרי יש לזקוף גם זאת לזכות הספר.

1. בולטת למשל בכיוון זה נחרצות דעתו של מ' פעיל ("מן ההגנה: לצבא הגנה", זמורה, ביתן, מודן, 1979). על-פי מחקרו "כל הממצאים מוכיחים בעליל, כי צבא ההגנה לישראל הוא בן טיפושו ויצר כפיו של 'ארגון ההגנה'. הקשר האורגני ביניהם הוא כה הרוק, עד שאין מנוס מלהגדיר את צה"ל כהמשכה האכולוציוני הטבעי של ההגנה" (שם, "הרהור של סיום", עמ' 343). נראה לי, מתוך השוואת המחקרים, שגישתו וניסוחיו של י' עילם עדיפים במידת הוהירות והשיכנוע שלהם.
2. בניגוד להנחות המקובלות בסוציולוגיה, על קונפליקט חברתי והתיאוריה בדבר התעוררות ההכרה והמחשבה כתוצאה ממכשולים העומדים בפני פעולת הגומלין. על-פי הנחות אלה הקונפליקט מוליד תמיד נורמות ומוסדות חדשים. מדרבן לתחבולות ומפרה את כושר ההמצאה: ראה למשל: John Dewey: Human Nature and Conduct, New-York, The Modern-Library, 1930, p. 300.
3. סוגם וטיבם של רוב התהליכים הארגוניים המוכחנים "מומין", לדעתי, זווית ראייה וכלים שמתחום הסוציולוגיה. אין אלה מתבקשים כתחליף לעקרונות המתודולוגיים של ההיסטור-יון, אלא כהשלמה להם.

"הארגון ישמש לא רק לצורכי ביטחון, אלא כגרעין של הצבא היהודי..." כמו-כן נקבע, כי בתוך הארגון תקום יחידה לתפקידים מיוחדים, שתהיה כפופה אך ורק לפקודת המפקד הראשי, לפי הוראות ההנהלה, בלי שום פיקוח מצד "כופר היישוב". בהחלטה זו ביקשה הנהלת הסוכנות להטיל את אוכפה על החוגים האזרחיים ולקדם את תהליך הפיכתו של הארגון לזרוע צבאית של ההנהגה המדינית.

מתח ניגודי אחר, כפועל יוצא של ויכוח על יעדים ומרות, היה בין המגמה הרצנטרליסטית של הפיקוד המקומי, בדמות מפקדי הגושים והערים, לבין המגמה הארצית העצמאית החדשה, שעליה בישר הפו"ש. הרמ"א (ביולי 1938 נתמנה יוחנן רטנר לראש המפקדה הארצית) התייחס בהסתייגות גם אל הפו"ש, מתוך חשש שמפקדת הפו"ש תיהפך לגורם עצמאי ומתחרה. וכך נסתכמה הריאורגניזציה בשלב זה, באופן סימפטומטי למדי, כבעין פשרה בין האינטרסים המצטלבים. מרכז "ההגנה" – לפי טענת המחבר – לא היה מסוגל עדיין לכפות על המבנה האורגני הטבעי של "ההגנה" סד היררכי צבאי שלם. יותר מאוחר ניכרו היסוסים על רקע דומה בהגדרת תפקידה של "החטיבה המגויסת" (הפלמ"ח). כאן גם נוצר מתח פנימי – שמזכיר את לבטי ההתגייסות לגרודים העבריים בשלהי מלחמה הראשונה – בין הצורך לשמור על כוחו של היישוב לקראת ההכרעה הלאומית בארץ ישראל לבין הצורך להתגייס למאמץ המלחמה הגלובלי בנאצים. (יש בכך מעין ואריאציה של בעיית ה"נאמנות הכפולה").

הערות סיכום

הספר מצטיין בסגנון פשוט ובהיר, והעיקר – בנייתו מעמיק ומסתבר. הגם שהוא נוגע, בין היתר, בהתרחשויות בדוקות וידועות לכאורה, הריהו מבליט זווית ראייה חדשה ומקורית; למשל: בפרשת תל-חי (פרק מבוא) מעלה הוא קושיות קרינליות שטרם ניתנה עליהן תשובה מניחה את הדעת בספרות הקיימת. הן ביחס למהלך האירור עים עצמם והן ביחס לקשר שבין הגנת תל-חי להכרעה המדינית שהעתיקה את גבול הצפון אל הקו של דן-מטולה והשאירה את "אצבע הגליל" בתחומי המנדט הארצי-ישראלי. מצד שני, אפשר שבעניינים אחרים ניתן היה להמעט בפרטים אינפורמטיביים שאין בהם הארה חדשה, כגון השתלשלות כרונולוגית של ה"מאורעות" והמרד הערבי, מבצעי העפלה ורכש, מבצעים קרביים ועוד.

נית והביטחונית שבו פעלה. יוצא אפוא שכל פרק זמני נבחן הן בקווי אורך (התקדמות, קיפאון או נסיגה בהשוואה לקודם לו) והן בחתכי רוחב (האספקטים הדומיננטיים כשלעצמם). ברוח זו גם מובחנים חלקי הספר. החלק הראשון דן בהתחלה הי מאכזבת (1922-1920) עד להתאוששות (1932-1936); החלק השני מוקדש ל"מאורעות" – ה"הגנה" במבחן המרד הערבי (1936-1938); החלק השלישי מקיף את המלחמה ב"ספר הלבן" (1939) עד לגיבוש הכוח (1943-1944); החלק הרביעי דן בשיתוף הפעולה וביחסים המורכבים שבין המחותרות במסגרת "תנועת המרי העברי" (1945-1946) וההעפלה ובשלב הסמוך להכרעה; והחלק החמישי מוקדש למבחן העליון עד הגלגול בצה"ל – 1948 (ועד בכלל). מבנה זה משרת את המגמה העיקרית: עיקוב אחר התפתחות ה"הגנה" מארגון מיליציוני רצנטרליסטי, ובעל אופי מקומי, לארגון צבאי ארצי. בתוך כך נבחנים אספקטים אישיים, טקטיים ופוליטיים, והאינטרקציה שבין כל המעגלים.

לבטים, מתחים וקונפליקטים

במוקד הספר מואר ארגון ה"הגנה" על דרגיו ולבטיו, בינו לבין עצמו ובינו לבין הגופים ההיקפיים הקשורים בו ברמות שונות. המחבר מתאר את החיכוכים התכופים שנוצרו בתוך המערכת המורכבת בין אסכולות שונות (אקטיביסטים לעומת מתונים; גמול מול הבלגה). בין מוסדות (התנועה הציונית והנהלת הסוכנות היהודית) ורבדים חברתיים (הפועלים לעומת החוגים האזרחיים). לאלה נודעו השלכות מרחיקות לכת על התפתחות ה"הגנה", ולא תמיד בכיוון החיובי, כגון הסתלקות ופרישה מפעילות ב"הגנה" (כבר בראשית צעדיו של הארגון ב-1922) או החלטות של פשרה בעלות אופי עכבוני. התעצמות הכוח בסופו של דבר לא הייתה אפוא רק פרי הקונפליקטים, אלא גם למרות הקונפליקטים.² אחד הוויכוחים הנסקרים במפורט בספר הוא בין "כופר היישוב" (מכשיר הלחץ העיקרי שבידי החוגים האזרחיים) לבין הנהלת הסוכנות היהודית. ויכוח זה לבש צביון חריף ביותר על רקע חילוקי הדעות בדבר צורכי המאבק ב"ספר הלבן". החוגים האזרחיים תבעו מתינות, והתנגדו לכל ניסיון לסכך את ה"הגנה" בעימות עם הבריטים או בפעולות לחץ מטעם הנהלה הציונית. ויכוח זה הוליד את ההחלטה הרת-המשמעות של הנהלת הסוכנות בנוגע לתפקוד המוגדר של ה"הגנה", לאמור: